

Expression of the Linguistic Code of Time in Stable Units

*Muqimova Zohida Rasulovna*¹

Annotatsiya: Odamning olamni bilishda, uni mantiqiy idrok etishda madaniy kodning muhim oʻrni bor. Vaqt lingvomadaniy kodi turining mohiyati shundan iboratki, unda boshqa tushunchalar vositasida vaqt tushunchasi haqida maʼlumot beriladi. Vaqt lingvomadaniy kodi barqaror birliklarda qanday tayanch vazifa bajarsa uni ifodalab keladi. Mazkur maqolada oʻzbek tili barqaror birliklarida tayanch qism boʻlgan vaqt lingvomadaniy kodlar xususiyati yoritilgan.

Kalit soʻzlar: lisoniy birlik, lingvomadaniy kod, vaqt lingvomadaniy kodi, barqaror birlik, zoomorf kod, somatik kod.

Lingvomadaniyatshunoslikda madaniy kodlar tushunchasi bilan aloqador boʻlgan lingvomadaniy kodlar tushunchasi mavjud. Lingvomadaniy kodlar madaniy kodlarning bir turi boʻlib, uning verballashgan koʻrinishidir. Lingvomadaniy kodlar oʻzbek lingvomadaniyatshunosligida nisbatan kam oʻrganilgan mavzulardan biri hisoblanadi. Turgʻun birliklarning shakllanishida, ayniqsa, paremiologik birliklarda lingvomadaniy kodlar asosiy oʻrin tutadi. Masalan, somatik lingvomadaniy kodlar (*bosh, koʻz, qoʻl, burun, oyoq, jigar, oʻpka, panja*) va zoomorf lingvomadaniy kodlar (*it, mushuk, qoʻy, xoʻroz*) koʻplab frazeologizmlarning shakllanishida asosiy komponent boʻlgan.

U yoki bu millat egasi oʻzini qurshab olgan olamga qiziq boradi, kerakli maʼlumotlarni oʻzlashtiradi. Natijada yigʻilgan maʼlumotlar uning tilida voqelanib, u faqat ungagina tegishli va ungagina tushunarli boʻladi. Odamning olamni bilishda, uni mantiqiy idrok etishda esa madaniy kodning muhim oʻrni bor. Muayyan muhitda tugʻilib oʻsgan odamda maʼlum bir tushunchaning madaniy oʻziga xos mazmunini oʻz ichiga oluvchi manzara paydo boʻladi. Turli madaniyat vakillarining bir xil tushunchani anglatuvchi soʻzlari turli xil maʼnolarda qoʻllanishi mumkin, bir xil tushuncha boshqacha baholovchi maʼnoga ega boʻlishi mumkin. Masalan, oʻzbek tilida qoʻy “yuvoshlik” etaloni boʻlsa, rus tilida qoʻy “qoʻrqoqlik” etaloni sifatida turgʻunlashgan. Yoki oy oʻzbek tilida goʻzallik etaloni boʻlsa, “rus lingvomadaniyatida oy obrazi koʻproq gʻamgin, maʼyus, sovuq manzara bilan bogʻlanadi” [1,174]. Madaniy kodlar tizimi – bu ochiq tizim; jamiyatda oʻzini tutish meʼyorlari vaqt oʻtishi bilan oʻzgaradi, madaniy kod ham oʻz-oʻzidan oʻzgarib borishi mumkin, yaʼni bir tushuncha bir necha nomlarga ramzlanishi (kodlanishi) mumkin, jumladan, tilimizda *boychechak, bodom* biomorf lingvomadaniy kodlari, *qaldirgʻoch* lingvomadaniy zoomorf kodi bahor darakchisi sifatida kodlangan. Bu hodisani ming yillik boshida odamning oila va oilaviy qadriyatlarga boʻlgan munosabatida yuz bergan oʻzgarishlar bilan tasdiqlash mumkin. B.A.Maslova taʼkidlaganidek, “Madaniy kodni ishlab chiqish har doim qadriyatlarni qayta baholash jarayonidan oʻtadi. Madaniy kodlar dunyo haqidagi arxetipik va mifologik gʻoyalar bilan bogʻliq dunyo haqidagi qadimiy arxaik bilimlarga asoslangan” [2,3]. Madaniy kodlar – u yoki bu madaniyatga xos boʻlgan ijtimoiy amaliyot usullari toʻplami, muayyan xalqning qadriyatlari va qoidalari majmuyi, dunyoni idrok etishda ishlab chiqilgan meʼyoriy va baholash mezonlari tizimi. Umuman olganda, har bir obrazli turgʻun bogʻlanish maʼlum bir lingvomadaniy kodga asoslanadi. Oʻzbek tili frazeologiyasini shu nuqtayi nazardan oʻrganib, uni lingvomadaniy kodlar asosida tasniflash orqali oʻzbek tafakkurining modellarini yaratish, millatning lisoniy ongiga xos boʻlgan mexanizmlarni yoritish mumkin. Lingvomadaniy kodlar xalq maqollarida ham uchraydi. Bu, ayniqsa, majoziy va qiyosli maqollarga xosdir. Maqollarda qoʻllanilgan lingvomadaniy kodlar xalqning oʻz qadriyatlariga munosabatini yaqqol aks ettiradi. Buni *Sabr tagi – oltin; Kekkayish terakka yarashar, Ona yurtning – oltin beshik* kabi koʻplab maqollarda koʻrish mumkin.

¹ OʻzR FA Oʻzbek tili, adabiyoti va folklori instituti ilmiy xodimi, filologiya fanlari boʻyicha falsafa doktori (PhD)

Lingvomadaniy kodlarning bir turi – vaqt lingvomadaniy kodi “Muayyan madaniy axborotning verbal usulda kodlashtirilishida milliy-madaniy jihatdan vaqtga oid tushunchalarni anglatuvchi so‘z (yoki so‘zlar, so‘z birikmasi) tayanch komponent bo‘lgan lisoniy (nutqiy) birlik; lingvomadaniy kod turlaridan biri. Masalan: kun sanamoq, yetti xuftonda, umr oqshomi kabi [3, 85].

Vaqt lingvomadaniy kodi temporal lingvomadaniy kod deb ham yuritiladi [3, 80]. Mazkur kod turining mohiyati shundan iboratki, unda boshqa tushunchalar vositasida vaqt tushunchasi haqida ma’lumot beriladi.

Vaqt lingvomadaniy kodi barqaror birliklarda qanday tayanch vazifa bajarsa uni ifodalab keladi. Uning barqaror birliklarda ifodalanishi o‘quvchiga kuchli ta’sir etadi va u vositasida mazmun chuqurroq anglashiladi. *O‘tmish* va *kelajak*, *daqiqa*, *lahza*, *on*, *kun-u tun*, *bugun* va *erta* so‘zlari vaqt so‘zi atrofida birlashadi.

Dono xalqimiz vaqtni o‘tkinchi hodisa deb bilib, undan oqilona foydalanish lozimligini ta’kidlaydi. O‘zbek tili sohiblari ongidan vaqtga doir bir qator stereotiplar o‘rin olgan. Jumladan, o‘zbeklar uchun *Vaqt – oqar suv*, u odamning ko‘z o‘ngida tezlik bilan “oqib o‘tadi”. Vaqtdan iborat umrning o‘z “fasllari” bor – *umr bahori*, *umr kuzi*. Shuningdek, uning ertasi va oqshomi ham bor – *umr oqshomi*. Vaqt – eng qimmatli narsalardan biri, turli jarayonlar bu qimmatbaho narsani “o‘g‘irlashi” mumkin: *Qimmatli vaqtlarini ayamadan ishimni o‘qib chiqqanlari uchun hurmatli opponentimga o‘z tashakkurimni bildiraman* (Dissertantlar nutqidan); *Bu ortiqcha ishlar vaqtimni o‘g‘irladi* (So‘zlashuvdan). O‘zbeklar uchun vaqt – eng g‘animat, qadrli narsalardan biridir: *Vaqtning ketdi – naqdning ketdi*. *Vaqtни boy bermaslik* insonning asosiy maqsadlaridan biri bo‘lmog‘i lozim. Biz kuzatgan barqaror birliklarda mana shu tasavvurlar turli lingvomadaniy kodlar vositasida o‘z aksini topgan. Jumladan, “Vaqt g‘animat, O‘tsa – nadomat” maqolida ham vaqtning qimmatli va o‘tkinchi ekanligi, shuningdek, o‘z vaqtida qilinmagan ish uchun afsus chekilishi mumkinligi haqida so‘z borgan. Maqoldagi g‘animat, nadomat so‘zlarining qofiyadoshligi maqolning yanada ta’sirchanligini oshirgan.

Kishi umrining hamma soatlarini, hattoki daqiqalarini foydali narsalarga bag‘ishlashi lozim, shundagina baxtiyor yashashga erishadi. *O‘tgan kun topilmas*, *Kelar kun sotilmas* maqolini ham ushbu fikrlarning dalili sifatida ko‘rishimiz mumkin.

Vaqtning o‘tgandan so‘ng, qilichingni toshga chop maqoli o‘z vaqtida qilinmagan har qanday ishning oxiri baxtsizlik va omadsizlik bilan tugashi, shuningdek, qilichdek o‘tkir va keskin asbob bilan ham maqsadga erisha olmaslik ta’kidlangan.

Bahorgi beg‘amlilik – kuzgi pushaymonlik maqolida esa o‘z vaqtida qilinmagan ish keyin o‘ziga dushman bo‘lib kelishi, g‘aflatda qolib vaqtdan unumli foydalanmagan inson pushaymon bo‘lishi mumkinligi ta’kidlangan. *Bahorgi, kuzgi yasama* so‘zlarining asosi *bahor*, *kuz* payt otlaridan iborat bo‘lib, ular vaqtni anglatadi. *Bahor* vaqt lingvomadaniy kodi yangilanish, yasharish faslidagi harakatni – yerga urug‘ qadashni bildirsa, *kuz* vaqt lingvomadaniy kodi ekilgan urug‘ning hosili ma’nosini ifodalaydi. Bu lingvomadaniy kodlar vositasida bahorda erta harakat qilinmasa, kuzda yaxshi hosilga erishilmasligi, undan bebahra qolishlik uqtirilgan.

Kayfiyati buzuq ma’nosiga teng *ta’bi xufton* iborasida *xufton* vaqt lingvomadaniy kodi ko‘ngil g‘ashligi ma’nosini ifodalaydi. O‘zbek tilida *yetti (to‘qqiz) xufton* iborasi kunning zimiston vaqtini ifodalaydi. *Umr shomi* iborasida esa *shom* vaqt lingvomadaniy kodi shu ma’nolarni bildirib, umrning oxirgi, tugash pallasi shom paytiga o‘xshatilgan. Ushbu *shom* vaqt lingvomadaniy kodi xalqimizning inson umrini to‘rt fasl: bahor, yoz, kuz, qishga qiyoslashiga o‘xshab ketadi. Ya’ni bolalik bahorga, yigitlik (o‘rta yoshlik davri) yozga, keksalik kuzga, qarilik qishga qiyoslanganidek, inson umrining so‘nggi pallalari shom paytiga o‘xshatilgan.

Kuni bitmoq iborasida *kun* vaqt lingvomadaniy kodi umr ma’nosini anglatadi.

Butamasang – meva oz, *Butasang – yeysan qish-u yoz* maqolida *qish-yoz* vaqt lingvomadaniy kodi *hamisha*, *doimo* ma’nolarini o‘zida aks ettiradi.

Umr bahori, hayot bahori, sevgi bahori birliklarida paytni pildiruvchi *bahor* vaqt lingvomadaniy kodi umrning, hayotning yashnagan, kamolga yetgan payti, shunday chog‘lar ramzidir. *Yaxshi xotin – hamisha bahor* maqolida esa *bahor* vaqt lingvomadaniy kodi baraka timsolidir. *Bahor* vaqt lingvomadaniy kodi vositasida fayzlilik, go‘zallik kabi assotsiatsiyalar yuzaga keladi.

Erta chiqsang – oldingdan kun chiqadi, Kech chiqsang – oldingdan tun chiqadi maqolida ham *kun* vaqt lingvomadaniy kodi omad va shodlik ramzini anglatadi. Ushbu maqolning *Kech chiqsang – oldingdan tun chiqadi* gapida *tun* vaqt lingvomadaniy kodi qorong‘ulik; falokat, ofatni ifodalaydi. Tahlillardan ko‘rinadiki, o‘zbek tilida vaqt lingvomadaniy kodlari qatnashgan barqaror birliklarda vaqtning eng muhim qadriyatlardan biri ekanligi, uni qadrlash lozimligi o‘z aksini topgan. Shuningdek, obrazli tafakkur vositasida inson umrining yoshlik va keksalik davri o‘ziga xos tarzda ta’riflangan.

Vaqt lingvomadaniy kodi barqaror birliklarda qanday tayanch vazifa bajarsa uni ifodalab keladi. Uning barqaror birliklarda ifodalanishi o‘quvchiga kuchli ta’sir etadi va u vositasida mazmun chuqurroq anglashiladi. *O‘tmish va kelajak, daqiqa, lahza, on, kun-u tun, bugun* va *erta* so‘zlari vaqt so‘zi atrofida birlashadi. *Umr shomi* iborasida *shom* vaqt lingvomadaniy kodi umrning oxirgi, tugash pallasini ifodalagan. *Umr bahori, hayot bahori, sevgi bahori* birliklarida paytni pildiruvchi *bahor* vaqt lingvomadaniy kodi umrning, hayotning yashnagan, kamolga yetgan payti, shunday chog‘lar ramzidir. *Yaxshi xotin – hamisha bahor* maqolida esa *bahor* vaqt lingvomadaniy kodi baraka timsolidir. *Bahor* vaqt lingvomadaniy kodi vositasida yaxshi ayol bahor fasli kabi fayz-baraka olib kelishi aytilgan. Inson hayotidagi sog‘lik, aql, omad kabi sotib olib bo‘lmaydigan ne‘matlar qatorida vaqt ham eng qimmatbaho hisoblanadi. O‘zbek tili barqaror birliklardagi vaqt lingvomadaniy kodlar vositasida kishi umrining har onidan unumli va oqilona foydalanishi lozimligi uqtirilgan.

Har qanday millatning lingvomadaniyatini to‘liq idrok etish uchun uning lingvomadaniy kodlarining, jumladan, somatik lingvomadaniy kodlar, narsa-buyum lingvomadaniy kodlar, makon lingvomadaniy kodlar, vaqt lingvomadaniy kodlarning ahamiyati kattadir. Vaqt lingvomadaniy kodlari ham kelajak avlodga o‘zbek millatining milliy-madaniy bilimlarni yetkazishda vositadir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Махмудов Н. Тил тилсими тадқиқи. – Тошкент: Мумтоз сўз, 2017. – Б.174.
2. Маслова В. А., Пименова М. Б. Коды лингвокультуры. – М.: Флинта, 2018. – С.3.
3. Xudoyberganova D. Zamonaviy tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. – Toshkent: “Bookmany print”, 2024. – B. 85.

